

MÚVELŐDÉSI ESZMÉNYEK: A TUDÁS MINTÁZATAINAK VÁLTOZÁSAI (OLVASMÁNYTÖRTÉNETI NÉZŐPONTBÓL)

MONOK ISTVÁN

Magyar Tudományos Akadémia, Könyvtár és Információs Központ

Napjaink közgondolkodásában és közbeszédében számos olyan állandó elem található, amely történetileg toposznak tekinthető. Ezek a toposzok történelmünk különböző korszakaiban alakultak ki, és a mindenkori intézményi rendszer nehézkedésének, a mindig aktuális anyagi és ebből következően politikai érdekeknek megfelelően megerősítést nyertek, vagy éppen gyengítették ezek hatását. Az egyik ilyen, sokak által hangoztatott, bibliai eredetű népi bölcsesség által is megerősített („Senki sem lehet próféta a maga hazájában”) állítás, hogy a Magyarországról elszármazott értelmiségiek példa nélküli módon sikeresek új környezetükben, külföldön. Soroljuk a Nobel-díjasokat, akik magyarországi iskolázottsággal, itteni alapokkal lettek világhírűvé, hozzuk a példákat, ahogy a magyarországi falusi orvosok kiváló diagnosztaként a műszerezettség tekintetében a világ élvonalába tartozó helyeken nemzetközi rangot vívnak ki maguknak, és még említhetünk hasonló példákat.

Mi az oka ennek a sikernek: valóban a szegény szakmai környezet (a könyvek, a műszerek, a megbecsültség hiánya, az egymást visszahúzó nemzeti karakter) felváltása ad energiát az országot elhagyóknak, a bizonyítási és megélhetési kényszer? A kora újkori Magyar Királyság és Erdély értelmiségijeinek, de' általában lakosságának olvasottságát vizsgálva azt gondolom, hogy az olvasmánytörténet is tud egyfajta választ adni a külföldi sikerességre. Természetesen nem a kizárólagos okot vélem felfedezni, ahogy nincsen olyan elemzési szempont, amely erre képes lenne, mert nincsen kizárólagos ok. A válasz azonban, úgy vélem, tanulságokat hordoz a ma élőknek is, itthon maradottaknak, elvándorlóknak, elszármazottaknak egyaránt.

Néhány kiváló történész magánkutatásai után, amelyek rámutattak a kérdés fontosságára, lassan négy évtizede (1979-ben) kezdődött el a kora újkori értelmiség olvasmányai forrásainak szervezett, intézményesített feltárása (Keveházi, 1885; Monok, 1985; Monok, 1988; Monok, 1996a; Monok, 1998). Ennek eredményeként ma több mint kettőezer magán- és intézményi könyvtár anyagát tudjuk dokumentálni a Mohács utáni két évszázadból, és közel ennyit a 18. századból. A könyvjegyzékeket csaknem teljes egészében közreadtuk, már ami a 16–17. századiakat illeti; a 18. századi dokumentumok csak válogatottan férhetők hozzá.¹ A nyugat-európai kulturális közösségek képviselőivel összehasonlítva válik igazán sokatmondóvá ez a forrásanyag (Monok, 2008).

Az első megfigyelés a magyarországi és az erdélyi könyvkiadás állapotából következik.

¹ <http://koraujkor.ek.szte.hu/lectio/koraujkor?p=0>

Nevesen abból a tényből, hogy a korszakban a Kárpát-medencében nagyon kevés könyvet adtak ki. Csak az arányokat érzékeltetendő említek néhány számot. A 16. században a német nyelvterületen megjelent közel 150 ezer cím, hasonlóan az olasz és a francia nyelvterületekhez. Ez a szám nálunk (Erdélyt is ideértve) nem érte el az egyezret. Az európai összes könyveim száma ebben a században félmillió körül mozgott (német nyelvterület 150 ezer, francia 140 ezer, Itália 160 ezer, angol 8 ezer (ennyit az angol kultúra meghatározó voltáról). A 17. században az európai össztermés már másfél millió körüli volt, a miénk 5 ezres mennyiségű, amely szám a 18. században látványosan emelkedett, elérte a 30 ezret. Ezekből az arányokból nagyon szomorú következtetések adódhatnak, de az említett alap kutatás eredményeképpen képződött adatbázis számait tekintve vigasztaló tényeket is említhetünk. A korabeli könyvjegyzékek és könyvtári katalógusok tanúsága szerint ugyanis a 16. században az európai könyvtermés 7-8%-a jelen volt a Kárpát-medencében, igaz, ez az arány jelentősen csökkent már a 18. század végéig is, azóta pedig nem számottevő az a könyvmennyiség, amely az európai könyvkiadásból eljutott a Magyar Királyságba, illetve 1924 után Magyarországra.² Ha a 16–17. századi viszonylagos jó arányszámhoz azt is hozzátesszük, hogy a 17. század első harmadáig a könyvek a megjelenésüket követően egy-két év alatt feltűntek Magyarországon, akkor megállapíthatjuk, hogy az Európára figyelés a fegyverek árnyékában sem szűnt meg az itteni értelmiség körében. (Ne feledjük, a Magyar Királyság és Erdély folyamatosan hadban állt a 16-17. században, többször az országok teljes egésze hadműveleti terület volt.) A befogadástörténetben a naprakészség sokat változott a 17-, de főként a 18. században. A nyugat-európai szellemi áramlatok termékei egyre később jutottak el a Német-Római Birodalom keleti országaig. Ennek okait vizsgálva is sok érdekes megfigyelést tehetünk, de ezek taglalása eltérítene eredeti kérdésfeltevésünk megválaszolásától.

Az eddigi állításokból következik, hogy az olvasmánytörténet forrásai egyértelműsítették, tartalommal töltötték meg az oktatási intézményhálózat történetének ismeretéből adódó következtetéseket, miszerint a magyarországi és erdélyi — tágabban tekintve a közép-európai népek — kultúrája alapvetően befogadó (receptív) jellegű volt. Ez a középkorban, azt gondolom — a kereszténység kései felvételéből is adódóan —, magától értetődően kialakult jelenség a kora újkorban csak felerősödött. Miután a Mátyás- és a Jagelló-kor utáni Magyar Királyság elveszítette európai hatalmi szerepét, az esélye sem maradt meg annak, hogy az európai művelődés történetében egy hatalmi helyzethez illő intézményi szerkezet alakuljon ki, amely megteremthette volna az esélyét annak, hogy az itteni értelmiségiek olyan szellemi teljesítményt nyújtsanak, amely nem csak Európa nyugati felének követését tette volna lehetővé. Szándékosan mondok „itteni”, és nem „magyar” értelmiséget, hiszen a budai Mátyás- és a Jagelló-kori királyi udvar európai léptékű tudományos, művelődésszervező teljesítményei is alapvetően nem magyar, sőt még csak nem is magyarországi humanistáknak volt köszönhető.

² Korszakokként voltak felívelő tendenciák is, például a kiegyezést (1867) követő évtizedekben vagy a klebelsbergi kultúrpolitika időszakában és - talán meglepő módon - az ötvenes években. Rögtön tegyük hozzá, az utóbbi időszakban sok könyvet behoztak „Nyugatról”, de a könyveket csak kiválasztott egyének, egy szűk réteg olvashatta. 2 Csapodi, 1942. Legújabbban a 18. századról: V. Ecsedy, 2007.

A magyar történelemben, így a művelődéstörténetben is tény, hogy a 16-17. században a Magyar Királyság darabjaira hullott, nem volt olyan királyunk, aki az országban élt volna, vagyis nem volt királyi udvar (egészen a királyság politikai intézményének végéig, 1924-ig). Gazdasági és politikai függetlensége az országnak lényegében napjainkig nem létezett. A 21. század globalizált világában pedig egy kis ország önállósága nagyon viszonylagos jelenség.

Ugyanakkor kultúránk receptív jellege biztosított egyfajta nyitottságot is a más kulturális csoportok (ekkor még nem nemzetek) eredményeinek megismerésében, illetve *a nem csupán a tanult szakma* diszciplináris ismereteinek elsajátításában. Az interdiszciplinaritás tehát kódolt volt, olyan alapérték, amelyre részben kényszerűségből – a könyvek számának hiánya, az új könyvek ritka volna miatt – tettek szert a magyarországi értelmiségiek.

A kutatás jelenlegi állása szerint alapos, hosszú, a forrásokat feltáró és elemző munka csak a 16-17. századra vonatkozóan létezik, a 18-20. századi olvasmánytörténetet tekintve sporadikusak, mélyfúrás jellegűek (esetszintűek) az alapkutatások. Éppen ezért veszem sorra azokat az általános megállapításokat, amelyek a mohácsi csatavesztést követő két évszázadra vonatkoznak, és az azon a forrásbázison kialakított következtetések érvényességét szembesítem az ezt követő korszakokra vonatkozó ismeretekkel.

A könyvkiadás volumenének minuszkuláris voltát említettem, ugyanakkor sok következtetés vonható le a kisszámú könyvanyag tartalmi és nyelvi összetételének változásaiból. A retrospektív nemzeti bibliográfia (Régi magyarországi nyomtatványok) köteteit vizsgálva (Hervay, 1966; Borsa, 1973, 1996; Péter, 1984, 1995; Holl, 1980; Tarnóc, 1973; V. Ecsedy, 2001, 2012; Heltai, 2008; Csapodi, 1942)³ megfigyelhető egy világiasodási tendencia a 16. század második felében. Az ezt követő negyedszázad szinten marad a világi tematika arányát tekintve, de a tizenöt éves háború pusztításai nyomán, illetve a szervezett rekatolizáció miatt védekező helyzetbe kényszerült protestáns egyházak ortodoxszá válása mentén a 17. században reteologizálódási folyamat figyelhető meg. Ezt a tendenciát igazolta a feltárt olvasmánytörténeti forráshalmaz is. Ráadásul az európai szellemi áramlatok befogadástörténetét tekintve állíthatjuk, hogy ami a 17. század első évtizedében még naprakész, a 17. század végére már harmincéves késettséget mutat. Egyes kiemelkedő értelmiségiektől és arisztokrata politikusoktól eltekintve a 18. századra még nagyobb ez a késés, arról nem is beszélve, hogy naprakész recepcióról is jobbára csak a latin nyelvű munkák esetében beszélhetünk. Ezek pedig, ha a kérdéses mű nem valamilyen teológiai traktátus, régebbi munkák kései, 18. századi fordításai, hiszen a friss műveket a legtöbb alkotó már nemzeti nyelven írta.

Hasonló folyamatról számolhatunk be a Magyar Királyságban és Erdélyben kiadott könyvek nyelvi összetételét vizsgálva is (Monok, 1996b, 2013). Igaz, Erdélyben a latin nyelvű művek kiadásának aránya kisebb volt, mint a Magyar Királyságban (itt a hivatalos nyelv is a latin maradt 1844-ig). A 17. század második felétől a két országba behozott könyvanyagban is ismét megnőtt a latin nyelvűek aránya, és ez, tekintve a már említett tényt, hogy a legfrissebb tudományos felfedezéseket ekkor már inkább nemzeti nyelveken adták közre, azt is jelenti, hogy egyre inkább a régebbi könyveket vásárolták. Olcsóbbak is voltak, és latinul jelentek meg.

Más tekintetben is archaikussá vált az olvasmányanyag: a magyar nyelven megjelenő művek a 18. században is még antik vagy 16., néha 17. századi szerzők művei, illetve a napi vallásgyakorlathoz kötődő, esetlegesen kurrens teológiai alkotások. Aki tehát magyarul olvasott, nem feltétlenül korszerűt tanult. Jelzésértékű, hogy Antonio Guevara fejedelemtükrét lefordították a 17. század elején (ez akkor korszerűnek mondható), s a művet „elkísérte” számos kortárs mű fordítása (Justus Lipsius, Jakab király, Georg Ziegler stb.), de ugyanezeket fordították a 18. század elején, és a reformkori politikusaink is ezeket idézték az országgyűlési vitáikban. A magyar parlamentben a 19. század második felében, a 20. században, de még 1989-et követően is gyakran hangzottak el veretes történelmi előadások, rengeteg antik, moralizáló idézettel – általában persze történeti értelemben nem tudományos beszédmódban vagy pontossággal. Kivéve talán azokat a képviselőket – és ilyenek nem kevesen voltak –, akik maguk is egyetemi katedráról vagy éppen akadémiai közegből kerültek a politikai életbe. Ne gondoljuk azonban, hogy mára úgy modernizálódott a parlamenti felszólalások tartalma, hogy a jól felkészült, intelligens politikusok az *ars politica* fortélyait megtanulva, pragmatikus alapállásból képviselik megbízóik érdekeit. Mára eltűnt az archaikusság, de nem jelent meg a modern politikai gondolkodás. A politikai életet azok uralják – és a politikai beszédmód is így változott akik semmilyen formában nem kényszerültek még arra sem, hogy tanult ismereteik segítségével biztosítsanak megélhetést maguknak vagy családjuknak. Politikai karrierjük az egyetem után magas beosztásban, pusztán a kapcsolati tőke alapján kezdődött.

De ne szaladjunk ennyire előre az időben, és térjünk vissza az egyes olvasmánytörténeti fordulópontok körüli művelődési események változásaira. A kora újkor elejére, vagyis a 16. század első évtizedében a Magyar Királyságban egy a nyugat-európaival konform intézményi rendszer alakult ki. Persze, ennek a sűrűsége nem érte el a nyugatibb országokét. A plébániai iskolák száma látványosan megnőtt, sőt, olyan példák is vannak (Székesfehérvár, Buda), ahol egyetemet végzett plébánost tudtak alkalmazni. A városokban elkezdődött az úgynevezett „humanista iskola” kialakulása, szép emléke ennek a Szalkai-kódex (sárospataki iskola). A középpapság egyre jelentősebb része akadémista volt (Köblös, 1994), egyes káptalanok személyzete többségében Itáliát járt tagokból állt (például a gyulafehérvári káptalané). Az európai hagyomány írott részének felhalmozására könyvtárak alakultak, olyanok is, amelyek a korban nagyon modernnek számítottak. Gondoljunk arra, hogy a 14. század végén alakult XXIV Szepesi Plébánia Testvérsége (*Fraternitas XXIVplébano- rum civitatum regalium*) már akkor közös könyvtárat hozott létre (Vizkelety, 2008), amely Lőcse város nyilvános könyvtárává vált a 16. század elején, vagy arra, hogy a Magyar Királyságban is létesült városi közös használatú könyvtár, Handó György felajánlásából (Pécsett, 1477-ben).³ 1473-ban rendezte be nyomdáját Andreas Hess Budán, és bár a következő officina csak 1525-ben települt Brassóba, a köztes időben a magyar mecénás főpapok és arisztokraták számos könyvet rendeltek Velencében, Augsburgban, Bázelen vagy éppen Hagenauban, de másutt is? A bibliofília átmeneti formái is ismertek voltak: az ősnymtatványokat és korai kiadványokat szívesen fogadták, de az igazi értéknek a kézzel másolt díszesebb könyveket

³ Erről a könyvtárról újabban lásd Boda, 2012; Pócs, 2016.

tartották.⁴

A művelődés eszménye a korban – a 15-16. század fordulóján – az elmélyült, személyes vallásosság (ha másként fogalmazzuk, Szent Ágoston *Vallomásainak*, Szent Bernátnak, Szent Ferencnek és Szent Klárának, no és a 14-15. századi testvérületi mozgalomnak a hagyománya, egy *Imitatio* C^hráz-hagyomány – a *confraternitas* hagyománya a Magyar Királyságban a protestáns eszmék terjesztése kapcsán is élő volt),⁵ és a humanizmus (annak nyelvi, filológiai üzenete) éppen úgy, mint a keresztény filozófia (Erasmus) volt. A magyar nyelv is ebben a kettős összefüggésben értékelődött fel (nyilván nem függetlenül Húsz János – és nem éppen a huszita – hatásától sem).

A protestáns fordulat a 16. században azért is ment végbe olyan gyorsasággal, ahogy történt, mert a protestáns hitelvek, a Martin Luther *Sendbriefé*, és a Philipp Melanchthon egyetemi „szűzbeszéde” által felvázolt iskolai és művelődési intézményi rendszer is az említett kettős hagyományra épített. A gyors elterjedéshez kellett persze az egyház hierarchikus erejének az összeroppanása is azzal, hogy a mohácsi csatamezőn maradt a felsőpapság nem kis része.

A továbbiakban a Magyar Királyságban és Erdélyben az olyan szellemi áramlatok, amelyek a különféle felekezetek békés együttélését segítették, s az Oszmán Birodalom elleni összefogást célozták, mindig népszerűek voltak. Feltűnő a 16-17. század naprakészsége az európai szellemi áramlatok jelenlétében: az irénikus gondolatok a teológiában, a keresztény újsztoicizmus a filozófiában, az *Unió Christiana-gondolat* a politikai elméletben és a török kiűzésének tervei a politikai gyakorlatban mind olyanok, amelyek az arisztokrata, az értelmiségi pályákon mozgó közép- és kisnemes, illetve a városlakó polgár számára is elfogadható, sőt vágyott ideákat fogalmaztak meg. A nyugat-európai tudományos válság,⁶ a szkeptikus felfogások megjelenése annak mentén, hogy a felfedezett világ jelenségei nem rendezhetők el a hagyományos ókori és középkori kategóriákban – vagyis kell egy új tudomány, új rendszerek, egy Új Organon – a tudományos diszkurzusok szintjén csak sporadikusan jelent meg a Kárpát-medencében. Nem így a logikai rendszer megváltozása, az új ramista retorika, dialektika, a keckermanni alkalmazott logika, amely főként az oktatásban, az iskolai ismeretek elrendezésének változásában figyelhető meg. És erre jött Jan Amos Komensky a maga személyes jelenlétével, iskolai és oktatási programjával (*Orbis pictus*).

A főbb európai gondolkodás- és mentalitástörténeti fordulópontok a Magyar Királyságban és Erdélyben, a 17. század közepétől jól megfigyelhetően nem a „szellemi atya” (egy Erasmus, egy Melanchthon, egy Justus Lipsius vagy egy Dávid Pareus) tanításának közvetlen hatásaként jelentek meg, hanem a második vonal, a közvetlen tanítványok, egyetemi oktatók hatása a jellemző. Elég egyetlen példa erre nézve: Horst Dreizel a protestáns etika kulcsszereplőinek tanításait elemezve alkotott egy tipológiát Melanchthontól Pufendorfig (Dreizel, 2009), a késő humanista protestáns etikától a kora felvilágosodás mély és tudott vallásosságáig, az arisztotelianus és a platonista hagyomány végigkíséré-

4 Összefoglalóan: Csapodi, 2003.

7Vö. Kubinyi, 1999; Csepregi, 2016.

6Lásd Seck, F. (Hrsg.), 1981 – ebben különösen Sutter, 1981.

sével. Az említett szerzők neveit ellenőrizve a Magyar Királyság és Erdély olvasmányait összegző adatbázisban nagyon kevés találatot kapunk. Nem így ezen filozófusok tanítványainak, követőinek vagy ellenzőinek neve esetében.

Az a fordulat pedig, amelyet az európai tudománytörténet az 1670 körüli fordulatként ismer,⁷ a recepció szemszögéből már fél évszázadot késett, és együtt jelentkezett a korai felvilágosodás német közvetítésű eszméivel. Történetileg ez a két nagy európai hatalmi rendezés - a vesztfáliai béke és a spanyol örökösödési háború lezárása - közti időszak. Ez a Magyar Királyságban és Erdélyben az ország etnikai összetételét is megváltoztató tatár inváziók (1658-1717), a török kiűzését elhozó háborúk (1664-1699), a Thököly-felkelés, a Rákóczi-szabadságharc időszaka. A történelem itt is fordult, de az oktatási és művelődési intézményi hálózat jelentős részét ismét lerombolták.

Fontos eleme a művelődési eszmények változásának a poszttridentinus katolikus egyház eredményes önreformja, illetve a katolikus iskolai hálózat felépítése (jezsuiták, piaristák): ez utóbbi olyannyira sikeres volt, hogy egy máig működő egyetemet is sikerült a történelemben először alapítani (1635). A piaristákkal ugyanakkor megjelent iskolai szinten az a modern fordulat, amely Nyugat-Európában a felsőbb tudományokban lezajlott: az új természettudományos alaprendszerek megszületésével párhuzamosan a diszciplínák jelentőségének a megnövekedése, a teológia helyett a filozófia hangsúlyozása, a történelem, a földrajzi és a modern nyelvek mélyebb ismerete. A racionális, természettudományos gondolkodás előtérbe kerülése a hagyományosnak mondható, hit-, vallás- és teológia-kiindulópontú művelődésszermű fenntartóiban olyan válaszokat eredményezett, amelyek a különféle ortodoxiák kialakulásához vezettek. Ismét csak a „személyes vallásosság - humanista típusú gondolat” kettősége mentén az olyan szellemi áramlatok is megerősödtek, mint a pietizmus vagy a janzenizmus. A másik oldalon (mondjuk, a „ráció” oldalán) a természettudományos gondolkodás. (Ezt a fordulatot gyorsan követte a lutheránus iskola, főleg Bél Mátyás tevékenységének köszönhetően a pozsonyi evangélikus liceumban, majd a debreceni református kollégium a 18. század negyvenes éveiben.)

Ezek az utóbbi területeken a tudomány laicizálódásának folyamata is előrehaladt,⁸ de ez a Magyar Királyságban, és még inkább Erdélyben nem jelentkezhetett. A szegény lakosság, szegényes könyves környezetben, nem létező könyvkereskedelmi rendszer mellett jobban rá volt utalva az intézményi (iskolai, különféle rendi és világi egyházi) gyűjtemények anyagára, illetve - Erdélyben akár a 19. század elejéig is⁹ - a terület földesurainak udvari könyvtáira.

Egy további faktor, amelyet a művelődési eszmények mentén figyelembe kell venni, a nyelv. Vagyis a nyugati keresztény Európa *lingva francá**, illetve a Magyar Királyság és Erdély kulturális közösségeinek anyanyelve (vernakularitás). A latin nyelv, ahogy a

7 Vö. Freedman, 2016; a kötetben külön figyelmet érdemel Jan Schröder írása a jogtudomány változó alapelveiről (Schröder, 2016), illetve Döring, 2016, valamint az új világismeret és a gyűjtés/dokumentálás, iskolai bemutatás átalakulása kapcsán Bújok, 2016. Ez a tanulmány egy kicsit az etnográfiai gondolat születéstörténete is.

8 Lásd például: Pott, 2002; Dannenberg et al. (Hrsg.), 2002; Dannenberg, 2003.

9 Lásd Dankanits Ádám könyvének beszédes címét: *A hagyományos világ alkonya Erdélyben.* (Dankanits, 1.983).

kereszténység, az európai kultúra alapszövetét jelentette a Római Birodalom összeomlásától, de legkésőbb az egyházi és a világi hatalom kompromisszumkötésének a pillanatától, vagyis 800-tól. Ezen az alapon tudott felépülni az iskolai szövet, amelyben megjelent a 11. század végén az *universitas* ugyanígy a könyves kultúra intézményeinek a hálózata (másolóműhelyek, könyvtárak, majd könyvkiadók, könyvkereskedelem).

A kulcskonfliktus a kereszténység elmélyítésében, nevesen az, hogy az elmélyült hívő igényelte az anyanyelvet az imáihoz, a vallásról való ismeretek elsajátításában, szemben az egyház mint intézmény latin nyelvűségével, kikezdte a szövetet. A városi lakosok, majd az uralkodók is rájöttek, hogy nem csupán az azonos vallási közösséghez tartozás ad összetartó erőt, hanem a nyelv és az anyanyelvi kultúra is. Egyes uralkodók határozott anyanyelv-kultúra-fejlesztési programjai határozottan a katolikus egyház elleni céllal is születtek (VIII. Henriké Angliában). A folyamat vége a francia forradalom, de ez a folyamat sokféleképpen zajlott le.

A Magyar Királyságban és Erdélyben, de a közép-európai (Köztes-Európa) régióban is az egyháznak a korai újkorban egészen másfajta szerep jutott, mint nyugaton. A művelődési eszmények alakításából így az egyházat a francia forradalom (híre) nem tudta kizárni. Az egyházak tartották össze a közösségeket, sokszor elégtelen személyzettel (lásd a licenciátus intézményét vagy Tóth István György képét a papi analfabétizmusról – Összefoglalóan: Tóth, 1996). Az evangélikus egyház összetartotta a lutheránus magyarokat és szlovákokat (vö. Csepregi, 2016), és voltak, bár nem nagy számban, szlovák kálvinisták is (Kónya A. – Kónya P., 2013). Erdélyben a nyelvi különbségek jobban kötődtek az etnikai elkülönüléshez, a 19. századig nagyon kevés magyar lutheránusról tudunk, ahogy a kálv 'ák közt is kevés a szász vagy épp a román (összefoglalóan lásd Juhász, 1940). A 18. századi magyar katolikus egyházi vezetőknek meg kellett felelniük az egyetemes keresztény elveknek, a — többnyire arisztokrata — család hagyományainak, a nemzeti elvárásoknak, de a király iránti hűségnek is. Szerepük, ahogy az egyházak szerepe is, sokarcú volt, s így a társadalom megítélése is azzal kapcsolatosan, amit az egyházak képviseltek. A tudomány vagy a művelődési eszmény laicizálódásáról tehát csak nagyon óvatosan lehetne beszélni, lényegében a 19. század közepéig.

A nyugat-európai kulturális eszmék változásaiban mindig ott volt egy az ókori, a korai keresztény gyökerekhez való visszanyúlás. A zsidó kultúra „beemelése” ebbe a hagyományba ott is csak későn — Johann Reuchlin és harcostársai életművének vagy a *collegium trilingue* intézményének léte ellenére - a 18. század második felében történt meg (Gotthold Ephraim Lessing, Moses Mendelssohn). Ez az újraolvasás mindig az ókori szerzők szövegeinek, illetve az egyházatyák szövegkorpuszának új, mindig kritikainak gondolt kiadásában is testet öltött. A Magyar Királyság és Erdély könyvtáraiban ezek az újabb és újabb kiadások rendre megjelentek, sőt a - sajnos nem túl sok - magyar fordítás szövegfilológiai vizsgálatának tanulsága szerint használták is őket.

A magyar nyelv értékei a művelődési eszmény részeként kis késéssel jelentek meg a nyugati példák után: a kolostori magyar nyelvhasználat és a fordítói tevékenység mellett a humanisták körében tudunk erasmianus indíttatású nyelvvizsgálatokról is. A protestáns nyelvhasználat alapvetően vernakuláris orientáltságú, a 16—17. század fordulójának, a

klasszikus szerzők műveinek magyarra fordítási programja pedig¹⁰ - az említett naprakészséggel, az európai szellemi áramlatok recepciójában — a nyugatibb nemzetekhez való e szempontú felzárkózást is célozta. A 17. század azonban ebben a tekintetben is visszafordulást hozott. Az anyanyelvi program újra majd csak a 18. század utolsó harmadában mondható tervezettnek, és valamelyest eredményeket hozónak. Erdélyben persze, ahol az államigazgatás nyelve a latin helyett a magyar lett, ez a folyamat másként zajlott le, de anyagi erő híján ugyancsak kis hatékonysággal. A könyvtárak magyar nyelvű anyaga azonban a Magyar Királyságból ismertekéhez viszonyítva láthatóan nagyobb arányú.

A 18-19. század fordulója újabb jelentős fordulatot hozott. Itt is egy újraolvasási korszakról beszélhetünk. Most nem azért, mert sok új szövegvariáns került elő, mint a 16. század első felében. Nem is azért, mert az új felfedezések szétértékelték volna az ókorból magunkkal hozott kereteket, mint a 16-17. század fordulóján. Az új szembenézés az antik örökséggel immáron a kultúra és a civilizáció - emberi és tudományos - ellentmondásainak feloldását célzandó történt (a folyamat itt is hosszú, Bartolomé Las Casastól Voltaire-en át Schelling esztétikájáig, illetve a romantikus „távoli táj”-ig). Az újraolvasás aztán meghatározta több generáció kulturális ízlését - Lessingtől Schilleren, Novalison át a Schlegel testvérekig és ahhoz is hozzájárult, hogy az Ottók-kori bizánci emlékek felfedezése mentén a görög hatás a 18. század végi „*Kulturheimat*” szerves részévé váljon.

Nagyon fontosnak látom hangsúlyozni, hogy minden újraolvasás tartalmi, mély hatást gyakorolt az adott korszakra, és nem egyszerűen újraértelmezték a múltat, hanem az szervesült a jelen művelődési ideái közé.¹¹

A magyar művelődés eszményeit jellemezve Kornis Gyula korszakos művében (Kornis, 1927) tipologizál. Emellett megrajzolja az ízlések — no és a gazdasági érdekek menti politikai érdekek - ellentéteit. A társadalom modernizálásának igénye - államigazgatási reformok, a feudális kötöttségek lazítása, a használati írásbeliség kiterjesztése stb. - jelentkezett a Habsburg-udvar környezete részéről, háttérbe szorítva a vernakuláris műveltséget erősíteni vágyók értékeit és érdekeit. Ez utóbbiak közt voltak arisztokrata családok, egyházi vezetők, ahogy városiak vagy éppen olvasott középnemesek is. A deákos, latinos műveltség értékeit hangsúlyozók, ha nem is élesen, de az értékeket féltve kritizálták az új, nemzeti nyelveken született nyugati szellemi áramlatok gyors befogadását, vagy éppen ezek fordítását akkor, amikor a klasszikus értékek hordozói még nem voltak magyarul olvashatóak. Fontos azonban, hogy a technikai tudás, a természetismeret, sőt a természettudományok ezek mellett teret hódítottak maguknak. Komis ezt újhumanizmusnak nevezi, hiszen találkozik ebben az ízlésben a német és a magyar neohumanizmus a természettudományok felé fordulással. Ez a korszak megerősítette a természettudományos, műszaki, technológiai gondolkodással kapcsolatban azt a hitet, amely a másik, nem racionális, humán oldal helyettesíthetőségének a felvetését eredményezte. (Ez a gondolat végletesen csak a 20. század végén, illetve a 21. század

¹⁰ Ezt programszerűen Baranyai Decsi János fogalmazta meg a Sallustius-fordításának ajánlásában (1595).

Jól mutatja a programszerű munka megkésettységét az ilyen törekvések szöveggyűjteményének tartalomjegyzéke is: Józán, 2008.

¹¹ A Magyar Királyságot tekintve lásd Kulcsár, 1943; Fülöp, 1978; Holl, 1982, 2000.

elején jelent meg. Veszélyessé is vált, hiszen a politikai elit helyét betöltő személyek a műveletlenségük elfedésére álpragmatikus, álmodernista retorikába fordultak.)

A könyvkiadás volumenét tekintve a 18. század második felétől – viszonylagos – gyors növekedésről beszélhetünk, és a kiadott korpusz egyre jelentősebb része vernakuláris, ezen belül jelentősen magyar volt. Az olvasott anyagot tekintve azonban az olvasni tudó társadalom egyes rétegeinek eltávolodásáról beszélhetünk. Az arisztokrata könyvtárak nyelvi és tematikai változásai a 1750–1830 közti időben – amennyiben a nyugati modell az előremutató – modernnek mondhatóak, ám ha a falusi iskolai tanítókat szemléljük, akár a katolikus Vas (Tóth, 1985, 1987, 2002), Veszprém-Zala (Hermann-Eberhardt, 1942) vagy Bihar (Emődi, 2014) megyében, illetve a kálvinista Beregben (Oláh, 2012), sok újszerűt nem mutat. A kisebb iskolai intézmények könyvtárai szegényesek, elavultak voltak, egy-egy nevesebb egyéniség halála utáni hagyatéka emelte a könyvanyag nagyságát és tartalmi színvonalát, de naprakészséget a hagyatéka soha nem tud eredményezni. (így vannak a mai magyarországi könyvtárak is.)

A több könyv, a több magyar könyv és a nagyon-nagyon lassan bővülő olvasni tudó réteg a hagyományos értékeket féltők körében gondokat okozott a Magyar Királyságban is. Nem egyszerűen az egyház félelméről volt szó, hogy a művelődési eszmények befolyásolásában gyengül. Szerzője válogatja persze, azonban az a tény, hogy már 1792-ben a „szabados” olvasás veszélyeiről magyarul könyvet jelentetett meg Alexovics Vazul pálos szerzetes egyetemi tanár, majd kicsit később, 1832-ben Laszkalner Antal veszprémi kanonok értekezett erről (Laszkalner, 1832), jelzi a folyamatot. Ezen utóbbi tanulmányának második, jelentősen kibővített kiadása (Laszkalner, 1848) a magyarországi filozófiatörténet egyik, még nem értékelt darabja, hiszen láthatóan a közel kortárs német lét- és megismerélméleteket is ismerte. Olvasási iránymutatása, a nem körültekintően megválasztott olvasnivaló iránti kritikája tehát nem egyszerűen az „ellenőr egyház” szempontjait mondja el. Ezt a hagyományt folytatja majd – ha nem is hivatkozik Laszkalnerre – Palágyi Menyhért.¹² A 20. század elején alkotó magyar filozófus komolyan figyelmeztet az olvasástanítás módszerének nem kísérletező, hanem a hagyományokon nyugvó megválasztására (ezt nagyon figyelmen kívül hagyták napjaink oktatásméleti szakemberei). A félanal-fabéta tömeg kialakulása a világban és Magyarországon a 20. század nyolcvanas éveinek megalapozatlan olvasástanítási kísérleteinek egyenes következménye. Palágyi 1904-ben így fogalmaz: „A halk olvasás ügyességét csak úgy szerezhettük meg, ha előbb megtanultunk hangosan olvasni, azon módon a halk gondolkodás csodálatos mesterségére csak úgy tehetünk szert, hogy előbb megtanultunk hangosan gondolkodni, hallható, vagy látható jelekbe értelmet helyezni. Ha tehát gyermekkorunkban nem tanultunk volna meg hangos jelekbe értelmet helyezni, akkor nem következhetnének be azok az életszakaszok sem, amikor magunkba merülve, látszólag minden jelalkotás nélkül, tudunk gondolkodni (Palágyi, 1904: 30). A természetben nincsenek ugrások, és a robotok korában sem lesznek.

¹² Palágyi, 1904 (az olvasás tanulása, a szótagolás, a hangos és a halk olvasás és a megismerés, illetve az absztrakt tudás összefüggései); vö. Demeter, 2006, 2011; Palágyiról 44-56., különösen 48-49.: Palágyi Humboldt-, Herder- és Hegel-hivatkozásai az olvasással, az írással, a gondolkodás mechanizmusával kapcsolatban; Kovács, 2007: 55[^]=57;; Neumer, 2013: 323-324.

Nem véletlen a hangoskönyv megjelenése és népszerűsége, elsősorban nem a gyengén látók körében. De térjünk vissza a 18–19. század fordulójához.

A hagyományos – a pápa és a császár hatalmi kompromisszumán nyugvó –, kulturális Európa kora véget ért a napóleoni időkkel. A művelődés eszmenyenek meghatározásából, irányításából fokozatosan kiszorult az egyház, a 20. század közepére a közép-európai régióban is. A magyar művelődési eszmény hordozója a magyar nyelv lett, de a klasszikus, ókori értékorientáció a kommunista időkig megmaradt a nem humán iskolai karriert befutók körében is. A rövid ideig a *lingua franca* szerepét betöltő francia nyelv nem tudott társadalmiasulni, vagyis az arisztokrácia és az elit értelmiség körében rekedt. A német nyelv azonban megőrizte, sőt a 19–20. században meg is erősítette azt a szerepét, hogy a technikai civilizáció eredményei mellett a főbb európai szellemi áramlatok közvetítő nyelve volt. Az angol civilizáció eredményeire Bölöni Farkas Sándor, illetve Széchenyi István óta egyre többen figyeltek, a nagy nemzeti klasszikusok (Vörösmarty Mihály, Arany János) körében megfigyelhető egy határozott Shakespeare-kultusz is,¹⁵ a közvetlen angol kulturális hatás azonban elmaradt a Magyar Királyságban és Magyarországon is, lényegében a mai napig. (Persze az angol oldali érdektelenség is szerepet játszott ebben.)

A könyvkiadás gépesítése nagyban hozzájárult a kultúra polgári nyitottsága elvének megvalósításához. Nagy példányszámban, immáron olcsóbban nyomtattak. Ez a változás is Janus-arcú volt, és meg is őrződött ez a jellege. A technológiai lehetőségekkel lehet élni, és lehet visszaélni. A *jus usi et abusi* feudális jogi elve – a jog a valamivel való élésre és visszaélésre – tehát tovább élt (és él a mai napig), csak demokratikus, nyitott társadalmi jelzőkkel elfedjük. A 19. század közepétől a Magyar Királyságban a kiegyezéstől (és ekkor ez már Erdély is egyben) a sajtó egyre inkább szerepet vállalt a művelődési eszmények változtatásában. Ha egy értelmiségi körnek szándéka volt a saját minőség-elvét érvényesíteni, megtehetette. Egy ilyen példa a „Jó könyvek”-könyvsorozat, amellyel első vonalbeli írók (Jókai Mór, Mikszáth Kálmán stb.) a ponyvairodalom hatását próbálták fékezni (amellett természetesen, hogy ez nekik és a kiadóiknak is jó üzlet volt).

15 „Miután az Akadémia 1830-ban ténylegesen megkezdte működését, egyik első lépésként bizottságot alapított, amely 1831. május 16-i ülésén a magyar színpadi repertoár és a magyar nyelv gazdagítása érdekében 71 lefordítandó színjátékot sorolt fel. Ebből huszonkettő Shakespeare-darab volt” (Babus, 2007: 25.). Az is igaz, hogy Vörösmarty még németből fordította Shakespeare-t: vö. *A Magyar Tudós Társaság évkönyvei. Első kötet*. Trattner-Károlyi. Pest. 1831. 73.

A sajtó (a médiumok összessége, a média) mint intézmény, megerősödve a rádióval, majd a televízióval, részben az internet adta lehetőségekkel, sajnálatos módon a hatalom szövetségese lett. Végül az egyház helyére lépett. Lemondott a szabadságáról, már ha egyáltalán volt valaha tényleg *szabad, a tulajdonostól is független sajtó*. Ma a magyarországi könyvkiadók egybehangzóan állítják, hogy az olvasási ízlést a sajtó alakítja. Komoly befektetéssel lehet csak ellensúlyozni a hatását, és ez igen ritkán rentábilis vállalkozás. Márpedig a könyvkiadás is csak egy vállalkozás. Ha az európai értelmiség valóban Európát félti olyan jelenségektől, amelyek Európa „égető emlékezete” (*mémoires brûlées*) körébe tartoznak, gondot kellene fordítani a sajtónak a tulajdonosoktól való szabadságára is, és nem kiszolgáltatni – még ha jó privilegizáltnak lenni a társadalomban, akkor sem – a megbízókat.

Az internet korszaka, háttérében a gazdaságilag globalizálódó világgal, sokféle lehetőséget ajánl egy újfajta művelődési eszmény kialakításához, és sokféle veszélyt és csapdát is hordoz. *Amerika ígéret volt* - sokan ismerjük Archibald MacLeish könyvét, amely magyarul egy másik élethelyzetben jelent meg, mint amikor maga a szöveg született, és bizonyára másféleképpen olvastuk a kiadásakor, 1972-ben (*„De capu lectoris habent sua fata libelli”*). Azt hiszem, mára a világban nagyon sokaknak jelent gondot az, amiben egykor az egyes (kisemberek Amerikában hittek, és nagy tömegek csalódtak benne. Az internet is ilyen „ígéret”. Hatalmi eszköz. Műveltségesszményt rá alapozni meglehetően kockázatos. Talán ha egy újabb „újraolvasási korszakra lenne időnk: az antikvitástól kezdve az összes szövegemlék új kritikai kiadása a világhálón szép víziója keveseknek. Közben azért szembe kell néznünk azzal a ténnyel, hogy a világháló hangsúlyosabban üzlet egyfelől, alakítói pedig szakmai, információtechnológiai öncélként fejlesztik, másfelől a hatalom gyakorlásának egyre fontosabb eszköze. Az induló eszme, az „ígéret”, hogy az internet demokratikus és demokratizál, történetének rövid, negyedszázados korszakában is megcáfoltatott.

Visszatérve azonban a művelődési eszmények változásának olvasmánytörténeti aspektusához: ha megnézzük a 19. század második felének, vagy akár a két világháború közti értelmiségieknek a könyvtárait, akkor azt mondhatjuk, hogy Magyarországon még mindig tematikusán összetettebbek, mint mondjuk egy párizsi jogászé a 16. században. Ő, akkor, a *rue Saint Jacques-on* talált magának olyan könyvesboltot, amelyik jogi szakkönyvekre specializálódott. Ilyen a mai Magyarországon is kevés van. Vagyis tudott magának szakkönyvtárat építeni. Kulturális látóköre túlságosan koncentrált lett, igaz, kiváló szakemberré vált. Nem csupán a 16. századi magyar kortársa, de még az 1930-as évekbeli kollégája sem tudott ilyet egyszerűen megvalósítani. Igaz, sok könyv híján sokfélért olvasunk. A 17. század második felétől kezdve ilyen példák lehetnek orvosok, vagy éppen fizikusok, csillagászok is.

A magyar társadalmat tekintve figyelemre méltónak tartom az olvasási szokások felméréseinek eredményét. Sajnos az utóbbi időben ilyen nem készült, pedig - ahogy az oktatás hatékonyságának jelzésére a PISA-felmérést - be kellene ezt is vezetni. Az 1976-ban, majd tízévente „A Nagy Könyv” programig elvégzett kutatás jól mutatja, hogy nem vagyunk felkészültek egy újfajta műveltségesszmény befogadására. A váltások ebben a tekintetben ugyanis évszázadokat igényelnek. Technológiai fejlődés van, nagyon gyors, túl gyors, a mögöttes profitérdekeltségek háborúba sodorják az emberiséget. Az ember nem fejlődik, ahogy a társadalom sem. Vagy ha igen, akkor sokkal lassabban, mint a technológia. 2005-ben „A Nagy Könyv”-szonda eredménye az lett, hogy Magyarországon a legnépszerűbb olvasmány az *Egri csillagok*. Akkor több „modernségre hajló”, a sajtó által a közszerepléshez engedett értelmiségi fanyalgott nyilvánosan. Pedig azt hiszem, ez inkább megnyugtató, mint nyugtalanító. Azt jelzi: van mire építeni. Az első száz kedvelt szerző közt nagyon kevés kortárs magyar író volt 2005-ben. Ha kézbe vesszük a népszerűségi listán szereplő regényeket, az üzenet egyértelmű: az értelmiségnek nem szabad a szép eszmék kedvéért elszakadni attól társadalomtól, amelyben él. Az irodalomelmélet (és a kortárs kritika) ma jobbra az elmélet elmélete, és nem az irodalomé, ezért az írók is az elméletíróknak írnak (és talán még maguknak). Források helyett lassan a történetírás is véleményekre alapozódik (tudom, a forrás egykori vélemény IS), és megszületett az igazoló elmélet is:

*memory history*¹⁶ A gazdasági elméletek is az elméletek elméletei lesznek lassan, ahogy a közgazdászok mondják, nem vonatkoznak „a valós gazdaságra”. A „pedagógia tudománya” is olyan, amely önmagára reflektál jobbra, és nem az oktatás és nevelés hétköznapi gondjaira, jóllehet segíteni akkor tudna, ha *ezt sem* felejtene el (sőt, a művelődéstörténetre jobban figyelne, netán alapozna rá). A sajtó „sajtóforrásra” hivatkozva szervez autodafékat, hurcol meg embereket, kegyetlenebbül, mint ahogy azt az inkvizítor egyház valaha is tette, ahelyett, hogy forrásokat keresne, és próbálna olyan utánpótlást nevelni, akiknek legalább egy része meg is érti a forrást. Abban a világban, amelyben minden információ-, igazgatás- és hatalomtechnikává aljasul, az értelmiségnek kellene „újraolvasnia” azt, ami alapján eljutottunk a 21. századig. Azok a közösségek megszűnnek, amelyeket elhagy az értelmiség (a pap és a tanár), Európa népeit pedig elhagyta. 2005-ben a magyar társadalom jelet adott azzal, hogy neki a Vicuska és Gergő sorsáért aggódó Gárdonyi Géza, az édesapjával latinul beszélő humanista Szabó Magda, az Ábel elmenetelét (kivándorlását) sirató Tamási Áron kell. Nem lenne baj, ha megértenénk ezt az üzenetet.

A tanulmány abból a kérdésfeltevésből indult ki, hogy milyen okai lehetnek a magyarországi iskolázottsággal nyugatra távozott értelmiségiek sikerének. A szerző a lehetséges válaszok közül egyet vizsgált, nevesen azt, hogy valóban igaz-e a magyarországi oktatás és olvasottság szerteágazóbb jellege egy-egy adott korszak nyugat-európai adottságaihoz viszonyítva.

A kora újkori magyarországi olvasmánytörténeti alapkutatások eredményeiből kiindulva elmondható, hogy az itteni szakértelmiség műveltsége heterogénabb, a hagyományt folyamatosan megismerő és számon tartó, ugyanakkor a szakmai tudás mélysége, egy-egy szakterületre koncentráltága elmarad a nyugat-európai szak- és kortársakétól. Ennek a helyzetnek az eredménye kettős: a magyarországi szakemberek hagyománytisztelte erősebb, a szakmai gyakorlat technikai környezetének hiánya - ideértve a szakirodalmi ellátottságot is - az átmeneti megoldásokat kereső kényszerrel terhelt. Kiszakadva ebből a környezetből azonban a tudásuk többféle kötődésének köszönhetően kiemelkedő teljesítményt tudhatnak magukénak.

16 Félreértés ne essék, nem az elmélet kidolgozójával van a baj, hanem azokkal, akik lustaságukat igazolják azzal, hogy csak az elméletet ismerik, nem a történelmet, és „modern”-ként tetszelegnek a kortárs elméleti iskolák alapműveleinek emlegetésével (*memory history; lieu de mémoires* etc.).

írásom tanulsága végül egy mondatban összegezhető: nem létezik alkotó tudás széles körű, *nem szakmai jellegű* tájékozottság nélkül, vagy ez a tudás csak egy-egy fellángolásra elég, folyamatos megújulásra nem. Az emberi természetben sincsenek ugrások (ahogy láttuk: a szótagolva olvasni tanulásnak is megvan a mély értelme), vagyis az elégséges tényanyag aktív ismerete nélkül - hiába tudja valaki, hogy hol keresse a tényeket - a gondolkodása beszűkül, újító gondolatai kevésbé lesznek. Az eddigiekben korszakonként újra és újra felvetett „humánalapú »ortodoxia« - természettudományos alapú »modernitás«” ellenpontozás napjainkra, ahogy ez az európai értelmiségben felvetődik, egy hatalmas körök diktálta, mesterségesen fenntartott ellenségeskedéssé vált. A művelődési eszményt tekintve utóbbi a globális kultúra kialakulásának jelszavával szövetkezett akkor, amikor egy kis félsziget-kontinens (Európa) arra is képtelen, hogy megalapozza a *consensus europaeus*, vagy éppen - hogy egy másik kultúrkörből is mondjunk példát — az iszlám népei és népeinek egyes társadalmi rétegei sem képesek egymással semmilyen közös gondolati formát, műveltségi ízlést kialakítani. A különféle kulturális hagyományú embertömegek alkotóerejű szervesülése, összeolvadása nagyjából ennyi eséllyel bír, vagyis semmilyennel. De legyünk optimisták: az emberiség megoldja ezt a gondját is.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Boda Miklós (2012): Handó György könyvtáráról egy pécsi emléktábla ürügyén. In Békés Enikő — Tegye Imre (szerk.): *Convivium Pajorin Klára 70. születésnapjára*. MTA Irodalomtudományi Intézet. Debrecen — Budapest. 25—34.
- Borsa Gedeon (1973): A 16. századi magyarországi könyvnyomtatás részmerlege. (Hervay Ferenc és Csapodi Csaba hozzászólásával.) Különlenyomat: Reneszánsz Füzetek 22. *Magyar Könyvszemle*. 89(3-4) 249-269.
- Borsa, G. (1988): L'Activité et les marques des imprimeurs de Buda avant 1526. In Aquilon, P. — Martin, H.-J. (eds): *Le livre dans l'Europe de la renaissance. Actes du XXVIIIe Colloque internationale d'études humanistes de Tours*. Promodis. Paris. 170—181. Borsa Gedeon (1996): *Könyvtörténeti írások. I. A hazai nyomdászat, 15—17. század*. OSZK. Budapest.
- Bújok, E. (2016): Kunstkammerinventare und die Rezeption des Fremden um 1670 In Freedman, J. S. (Hrsg.): *Die Zeit um 1670. Eine Wende in der europäischen Geschichte und Kultur?*. Harrassowitz. Wiesbaden. 75—97.
- Csapodi Csaba (1942): Könyvtermelésünk a 18. században. *Magyar Könyvszemle*. 66(1) 392-398.
- Csapodi Csaba (2003): A reneszánsz könyvkultúra. In Madas Edit - Monok István: *A könyvkultúra Magyarországon a kezdetektől 1800-ig*. Balassi Kiadó. Budapest. 68-90.
- Csepregi Zoltán (2016): A magyarországi evangélikusság nyelvi és etnikai viszonyai a 1617. század fordulóján. In Szabó Lajos (szerk.): *Teológia és nemzetek. Az Evangélikus Hitudományi Egyetem oktatóinak tanulmánykötete*. Luther Kiadó. Budapest. 91-106.
- Csepregi, Z. (2016): Bund, Bundschuh, Verbundenheit. Radikales Gemeinschaftsprinzip in der frühen Reformation Ungarns. In Erdélyi, G. (ed.): *Armed Memory: Agency and Peasant Revolts in Central and Southern Europe (1450—1700)*. Vandenhoeck und Ruprecht.

- Göttingen. 147-168.
- Dabbenberg, L. (2003): *Die Anatomie des Text-Körpers und Natur-Körpers Das Lesen im liber naturalis und supernaturalis*. De Gruyter. Berlin — New York.
- Dankanits Ádám (1983): *A hagyományos világ alkonya Erdélyben*. Magvető. Budapest.
- Danneberg, L. (2003): *Säkularisierung in den Wissenschaften seit der Frühen Neuzeit, Band 3. Die Anatomie des Text-Körpers und Natur-Körpers Das Lesen im liber naturalis und supernaturalis*. De Gruyter. Berlin - New York.
- Danneberg, L. - Pott, S. - Schönert, J. - Vollhardt, F. (Hrsg.) (2002): *Säkularisierung in den Wissenschaften seit der Frühen Neuzeit, Band 2. Zwischen christlicher Apologetik und methodologischem Atheismus Wissenschaftsprozesse im Zeitraum von 1500 bis 1800*. De Gruyter. Berlin — New York.
- Demeter Tamás (2006): A kommunikáció iránti érdeklődés megélénkülése a századelőn. In Oláh Szabolcs - Simon Attila - Szirák Péter (szerk.): *Szerep és közeg. Medialitás a magyar kultúradományok 20. századi történetében*. Ráció. Budapest. 207—222.
- Demeter Tamás (2011): *A szociológizáló hagyomány A magyar filozófia főárama a XX. században*. Századvég. Budapest. 44—56.
- Döring, D. (2016): Die Anfänge der Ausdifferenzierung der modernen Wissenschaftsdisziplinen an den deutschen protestantischen Universitäten 1670-1720. In Freedman, J. S. (Hrsg.): *Die Zeit um 1670. Eine Wende in der europäischen Geschichte und Kultur?*. Harrassowitz. Wiesbaden. 135-162.
- Dörnyei Sándor (1996): A budai könyvtárak kiadványai 1480-1525, Borsa Gedeon anyaggyűjtését sajtó alá rendezte Dörnyei Sándor. In: *Régi Magyar Könyvtár. III-dik kötet. Magyar szerzőktől külföldön 1480-tól 1711-ig megjelent nem magyar nyelvű nyomtatványoknak könyvészeti kézikönyve. Pótlások, kiegészítések, javítások*. 5. füzet. OSZK. Budapest. 249-282.
- Dreitzel, H. (2009): Von Melanchthon zu Pufendorf. Versuch über Typen und Entwicklung der philosophischen Ethik im protestantischen Deutschland zwischen Reformation und Aufklärung. In Mulsow, M. (Hrsg.): *Spätrenaissance-Philosophie in Deutschland 1570—1650. Entwürfe zwischen Humanismus und Konfessionalisierung, okkulten Traditionen und Schulmetaphysik*. Max Niemeyer. Tübingen. 321-398.
- Emődi András (2014): *A Nagyváradi Egyházmegye akópapságának könyvkultúrája a korai újkor végén*. (Adattár XVI-XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 19/4.) Nemzetközi Magyarstudományi Társaság - Szegedi Tudományegyetem — Partiumi Keresztény Egyetem. Budapest - Szeged - Nagyvárád. 19(4).
- Freedman, J. S. (2016): Introduction. The Period Around 1670 — Some Question to Consider 7-74. In Freedman, J. S.: *Die Zeit um 1670. Eine Wende in der europäischen Geschichte und Kultur?*. Harrassowitz. Wiesbaden.
- Fülöp Géza (1978): *A magyar olvasóközönség a felvilágosodás idején és a reformkorban*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Heltai János (2008): *Műfajok és művek a XVII század magyarországi könyvkiadásában (1601-1655)*. OSZK - Universitas Kiadó. Budapest.
- Hermann Egyed — Eberhardt Béla (1942): *A veszprémi egyházmegye papságának könyvkultúrája és könyvállománya a XIX. század elején*. (A veszprémi egyházmegye múltjából 8.) Egyházmegyei Könyvnyomda. Veszprém.

- Hervay Ferenc (1966): A XV—XVI. századi magyarországi könyvnyomtatás számokban. *Magyar Könyvszemle*. 82(1) 63-66.
- Holl Béla (1980): Szerző, nyomdász, olvasó a 17. század első felében. *Irodalomtörténeti Közlemények*. 84(5-6) 639-649.
- Holl, B. (1982): Lo sviluppo del pensiero teologico alla luce del patrimonio librario del clero cattolico ungherese del primo periodo dell'Umanesimo. In Köpeczi B. — Sárközy P. (eds): *Venezia, Italia, Ungheria fra Arcadia e Illuminismo. rapporti Italo- Ungheresi dalla presa di Buda alla Rivoluzione Francese*. Akadémiai Kiadó. Budapest. 211-224.
- Holl Béla (2000): Laus librorum. In Monok István - Zvara Edina (vál. és szerk.): *Válogatott tanulmányok*. METEM könyvek. Budapest, <http://koraujkor.ek.szte.hu/lectio/koraujkor?p=0> (Letöltés ideje: 2017. július 22.)
- Józan Ildikó (szerk.) (2008): *A műfordítás elméletéről Magyar műfordításelméleti szöveggyűjtemény*. Balassi Kiadó. Budapest.
- Juhász István (1940): *A reformáció az erdélyi románok között*. Grafika nyomda. Kolozsvár.
- Keveházi Katalin (1985): Aufarbeitung und Publikation von ungarischen Bücherverzeichnissen aus der Zeit vom XVI. bis XVIII. Jahrhundert. *Wolfenbütteler Notizen zur Buchgeschichte*. Tom. 10 68-77.
- Kónya Annamária - Kónya Péter (2013): *Szlovák reformátusok a XVI—XVIII. században*. Hernád Kiadó. Sárospatak.
- Kornis Gyula (1927): *A magyar művelődés eszményei 1777—1848*. I—II. kötet. Egyetemi Nyomda. Budapest.
- Kovács Béla Lóránt (2007): Képzelet és ihlet. Palágyi Menyhért a filozófia és az irodalom mediámsáról. In Bónus Tibor - Kulcsár-Szabó Zoltán - Simon Attila (szerk.): *Az olvasás rejtekútjai. Műfaj, kulturális emlékezet és medálitás a 20. századi magyar irodalomtudományban*. Ráció. Budapest. 51-71.
- Köblös József (1994): *Az egyházi középréteg Mátyás és a Jagellók korában*. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok, 12.) MTA Történettudományi Intézet. Budapest.
- Kubinyi András (1998): Vallásos társulatok a késő középkori Magyarországon. *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok*. 10(1-2) 123-134.
- Kubinyi András (1999): *Főpapok, egyházi intézmények és vallásosság a középkori Magyarországon*. METEM könyvek. Budapest. 341-352.
- Kulcsár Adorján (1943): *Olvasókörünkünk 1800 táján*. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda. Budapest.
- Laszkalner Antal (1832): A könyvolvasásról. = Egyházi folyóirat. In Kovács Mátyás (szerk.): *2-dik füzet*. Beimel József. Pest. 49-108.
- Laszkalner Antal (1848): *A könyvolvasásról, Második, néhány tárgyfejegető érdekes jegyzéssel és egy új szerkezeti toklással bővített kiadás*. Ramasetter Károly. Veszprém.
- Monok István (1985): A XVI-XVII. század magyarországi olvasmányai. (Régi magyarországi könyvjegyzékek összegyűjtése és publikálása.) *Gongrád Megyei Könyvtáros* 17(1-2) 15-20.
- Monok István (1988): XVI-XVII. századi olvasmánykultúránk. *Magyar Könyvszemle*. 104(1) 78-82.
- Monok István (1996a): A könyv- és könyvtártörténeti kutatások helyzete és finanszírozása. A szegedi könyvtörténeti kutatások 1980—1995. (Esettanulmány). *Könyvtári Figyelő*.

6(1) 23-29.

Monok István (1996b): Nemzeti nyelvű olvasmányok a XVI-XVII. századi Magyarországon. In Kovács András - Sípos Gábor - Tónk Sándor (szerk.): *Emlékkönyv Jakó Zsigmond nyokvanadik születésnapjára*. Erdélyi Múzeum-Egyesület. Kolozsvár. 393-401.

Monok István (1998): A magyarországi könyvtártörténeti kutatásokról. *Iskolakultúra*. 1998(1) 114-116.

Monok István (2008): A kora újkori Magyarország olvasmányműveltségéről. Részmerleg egy hosszú alap kutatás eredményeiről. In Hegyi Ádám — Simon Melinda (szerk.): „*Apró cseppekből lesz a zápor.*” Bakonyi Géza emlékkönyv. (Habent sua fata libelli IV.) Szegedi Egyetemi Kiadó. Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó. Szeged. 23-43.

Monok István (2013): Nyelvi és tartalmi változások a 18. századi arisztokrata könyvtárakban Magyarországon. Szempontok és példák. In Czibula Katalin — Demeter Júlia — Pintér Márta Zsuzsanna (szerk.): *Szín-játék-költészet tanulmányok a nyokvanéves Kikán István tiszteletére*. Partium Kiadó - Protea Egyesület - Reciti. Budapest — Nagyvárad. 65-72.

Neumer Katalin (2013): Magyar filozófia, osztrák filozófia, I. rész. *Budapesti Könyvszemle*. 25(4) 314-328.

Oláh Róbert (2012): A beregi iskolamesterek olvasmányai a 18-19. század fordulóján. In

Monok István (szerk.): *A tiszántúli református iskolák 18. századi könyvöröksége. Tanulmányok*.

Kossuth Kiadó - EKF (Kulturális örökség). Budapest - Eger. 151-238. Palágyi Menyhért

(1904): *Az ismerettan alapvetése*. Atheneum. Budapest. 28-30.

Péter Katalin (1984): Romlás a szellemi műveltség állapotaiban a 17. század fordulóján. *Történelmi szemle*. 27(1-2) 80-102.

Péter Katalin (1995): Aranykor és romlás a szellemi műveltség állapotaiban. In Péter Katalin (szerk.): *Papok és nemesek. Magyar művelődéstörténeti tanulmányok a reformációval kezdődő másfél évszázadból* (A Ráday Gyűjtemény tanulmányai 8.) Ráday Gyűjtemény. Budapest. 77-97.

Pócs Dániel (2016): Handó György könyvtára. *Ars Hungarica*. 42(4) 309-338.

Pott, S. (2002): *Säkularisierung in den Wissenschaften seit der Frühen Neuzeit, Band 1.*

Medizin, Medizinethik und schöne Literatur. De Gruyter. Berlin — New York. Schröder, J.

(2016): Die Erneuerung der Rechtswissenschaft im späten 17. Jahrhundert. In Freedman, J. S. (Hrsg.): *Die Zeit um 1670. Eine Wende in der europäischen Geschichte und Kultur?*

Harrassowitz. Wiesbaden. 213-230.

- SECK, F. (Hrsg.): *Wissenschafts geschichte um Wilhelm Schickard*. Mohr. Tübingen.
- SUTTER, B. (1981): Wissenschaft und geistige Strömungen zwischen dem Augsburger Reigionsfrieden und dem Dreissigjährigen Krieg. In SECK, F. (Hrsg.): *Wissenschafts geschichte um Wilhelm Schickard*. Mohr. Tübingen. 153—240.
- TARNÓC Márton (1973): A magyar könyv a XVII. század elején. *Magyar Könyvszemle* 89(3-4) 315-331.
- TÓTH István György (1985): Iskolák és analfabéták a szentgotthárdi uradalom falvaiban. In KLANICZAY Gábor — POÓR János — RING Éva (szerk.): *A felvilágosodás jegyében. Tanulmányok H. Balázs Éva 70. születésnapjára*. ELTE BTK. Budapest. 258-271.
- TÓTH István György (1987): Paraszti írástudás a körmendi uradalomban a 17-19. században. In BÁLINT István János (szerk.): *Adalékok a 16—20. századi magyar művelődés történetéhez*. OSZK. Budapest. 143-165.
- TÓTH István György (1996): „Mivelhogy magad írást nem tudsz...”. Az írás térhódítása a művelődésben a kora újkori Magyarországon. MTA Történettudományi Intézet. Budapest.
- TÓTH István György (2002): Alfabetizáció a XVII-XVIII. századi Magyarországon. *Acta Papensi. A Pápai Református gyűjtemények közleményei*. 2(1—2) 31—37.
- V. ECSÉDY Judit (2001): A 17. század első felének nyomdai körképe és részmérlege — Druckwesen in der ersten Hälfte des 17. Jahrhunderts - Überblick und Bilanz. In P. VÁSÁRHELYI Judit (szerk.): *Fejezetek 17- századi nyomdászattunkéi — Studien über die ungarländische Typographie des 17. Jahrhunderts*. OSZK - Osiris Kiadó. Budapest. 37-55.
- V. ECSÉDY Judit (2007): Pillanatkép a retrospektív nemzeti bibliográfia 18. századi szakaszáról. In MACZÁK Ibolya (szerk.): *Summa. Tanulmányok Szelestei Nagy László tiszteletére*. PPKE. Piliscsaba. 64—68.
- V. ECSÉDY Judit (2012): Hetven év nyomdai körképe és mérlege (1601—1670). In P. VÁSÁRHELYI Judit (szerk.): *Sylvae typographicae. Tanulmányok a Régi Magyarországi Nyomtatványok 4. kötetének (1656-1670) megjelenése alkalmából*. (A Magyar Könyvszemle és a MOKKA-R Egyesület füzetek, 5.) Argumentum Kiadó. Budapest. 11-33.
- VIZKELETY, András (2008): Die Fraternitas XXIV plebanorum civitatum regalium in Oberungarn und der Handschriftenbestand Zipser Pfarreibibliotheken. In KRUPPA, N. (Hrsg.): *Pfarren im Mittelalter. Deutschland, Polen, Tschechien und Ungarn im Vergleich*. Vandenhoeck und Ruprecht. Göttingen. 327-338.

A kutatást az EFOP-3.6.2-16-2017-00007 azonosító számú, Az intelligens, fenntartható és inkluzív társadalom fejlesztésének aspektusai: társadalmi, technológiai, innovációs hálózatok a foglalkoztatásban és a digitális gazdaságban című projekt támogatja.

AZ OKTATÁS KORPROBLÉMÁI

Szerkesztette HUNYADY GYÖRGY, CSAPÓ
BENŐ, PUSZTAI GABRIELLA, SZIYÁK JUDIT

ELTE EÖTVÖS
Budapest, 2017

1KIADÓ

TARTALOM

Rendezvénylánc az oktatás korproblémáiról - Bevezető	7
Halász Gábor: A neveléstudományi kutatások globális trendjei, különös tekintettel a kutatás, az iskolai gyakorlat és a szakpolitika kapcsolatára	21
Monok István: Művelődési eszmények: a tudás mintázatainak változásai (olvasmánytörténeti nézőpontból).....	41
Knausz Imre: Műveltségkép az ezredforduló után	58
Csapó Benő - Csikos Csaba - Korom Erzsébet - Molnár Gyöngyvér - Vidákovich Tibor: Neveléstudományi kutatás és kutatóképzés	68
Gordon Győri János: Tudás- és esélyteremtő modellek a nemzetközi térben.....	79
Stéger Csilla: A pedagógusképzés (és -továbbképzés) elágazó útjai	92
Fülöp Márta: A motiváló iskola	104
Fazekas Károly: Az iskolázottság gazdasági konzekvenciái és a gazdasági fejlődés követelményei az iskolával szemben	130
Gloviczki Zoltán: Az emberkép alakítása különböző életkorokban.....	141
Chrappán Magdolna: A természettudományos tárgyak helyzete és elfogadottsága a közoktatásban	149
Linus Kambeyo — Wu Hao: A gondolkodási képességek számítógép-alapú mérésének lehetőségei Namíbiában és Kínában.....	179
Pusztai Gabriella: A felsőoktatás értéke az audit-társadalomban	190
Pásztor Attila: Tanulói szintű visszacsatolás és fejlesztés: technológiaalapú mérések alkalmazási lehetőségei a mindennapi pedagógiai gyakorlatban	202
Podráczky Judit: A kisgyermekkor és a társadalmi esélyek korrekciója	213
Felvinczi Katalin: Az iskolát övező segítő szolgáltatások	224
Polónyi István - Tóth Dorina Anna: A felsőoktatás és a régió kapcsolata	240

5 Erről jó áttekintést ad Dörnyei, 1996; vö. Borsa, 1988.